

"השטח האפור" במחקר המודיעיני: מקומם של תהליכים ארוכי-טווח בהערכת המודיעין

רס"ן (מיל') ד"ר אלי פודה*

יש שתי דרכים לחיקון האנושות – האחת באמצעות אסונות של עצמנו, והאחרת באמצעות אסונות של אחרים; הדרך הראשונה היא ודאית יותר, הדרך השנייה מכאיבה פחות... עלינו לנסות תמיד ללכת בדרך השנייה, שכן היא מאפשרת לנו לראות ביתר בהירות את הכיוון, שעלינו לבחור בו, מבלי שאנו עצמנו ניפגע... הידיעה, הנרכשת באמצעות לימוד ההיסטוריה האמיתית, היא ההכשרה הטובה ביותר לחיי המעשה.¹

* מרכז דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה
באוניברסיטת תל-אביב.

ד"ר אורי בריוסף הציע (מערכות, 328) להפקיע מידי אמ"ן את האחריות על מחקר מדיני מודיעיני. המחבר ציין שלושה גורמים, המקשים, לדעתו, על אמ"ן לפתח גוף מחקרי איכותי: פרישת הקצונה בגיל צעיר יחסית; תחלופה מהירה בתפקידים; ומגבלות בגיוס, בתגמול ובקידום. אולם, המחבר לא השכיל להצביע על אחת החולשות הבסיסיות של מערכת המחקר המודיעינית: אי יכולתה להעניק התרעה לגבי אירועים, הנובעים מתהליכים ארוכי-טווח. חולשה זו הנה מבנית במהותה: במתכונתה הנוכחית אין המערכת המחקרית מסוגלת, או בשלה דיה, להתמודד עם מחקר של מגמות ושל תהליכים היסטוריים. פריצת האינתיפדה בדצמבר 1987, הקמת המועצה לשיתוף פעולה ערבי (משפ"ע) בפברואר 1989 ופלישת עיראק לכוויית באוגוסט 1990 הן שלוש דוגמאות מאלפות לכך.

הבעיה של מערכת המחקר באמ"ן בהתמודדותה עם התרעה, הנובעת מתהליכים ארוכי-טווח, הביאה להצעה חליפית. במאמר ביקורת על המודיעין, ציין העיתונאי אורי ניר, כי

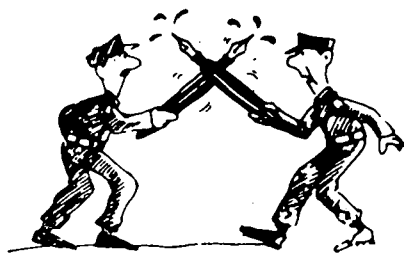
לעיתונות יכולת טובה יותר [ממערכת המחקר המודיעינית] לקרוא חלק מן "הכתובות על הקיר", ולתת להן את הפירוש הנכון.²

ואילו עמוס גלבוע קבע במקום אחר, במה שקשור לשרטוט הערכת-מצב כוללת, ובוודאי במה שנוגע לתחזיות העתיד ולניתוח תהליכים, הרי המאמר בעיתון אינו נופל, לעתים, מכל הערכה מודיעינית.³

אין ספק, מאמר בעיתון יכול להעניק הערכה מצוינת, אולם המערכת המודיעינית אינה יכולה, ואינה צריכה, לבסס עצמה על מחקר, שעשה עיתון, שאינו אמון על אחריות לאומית, אלא על צרכי העיתון ועל הצרכים של קהל קוראיו.

הבנת התשתית

בין אם קיימת הגדרה רשמית לתחומי התמחותו של המודיעין המחקרי ובין אם לאו, עיקר עיסוקו, מטבע הדברים, מתמקד במחקר אירועים, שהתרחשו בטווח הזמן הקצר. תפקידו להעניק לקברניטים הערכה על העשוי להתרחש בעתיד הקרוב בעקבות אירועים, שהתרחשו בעבר הקרוב. בנסיבות הללו לא ייפלא אפוא כי מרבית עבודת המחקר מתמקדת בשני תחומים: הצבאי-ביטחוני והפוליטי-דיפלומטי – התחומים, שבהם למאורעות בודדים ולתהליכים קצרי-טווח יש משמעות חשובה, ולעתים אף קיומית. ואולם, חשוב להבחין כאן, כי בעוד בתחום הצבאי ניתנת תשומת-לב מרבית למעקב אחר התשתית

ספרא וסייפא

גיסא, התרחקות עיראק מהמחנה הזה ויצירת קוטב חדש בפוליטיקה הבין-ערבית נתפסו לא רק כשינוי, כי אם גם כחידוש. ניתוח האירועים האלה בהקשר ההיסטורי מלמד, כי דווקא היריבות, שבין עיראק לבין מצרים, היא הממד הקבוע בפוליטיקה הערבית, ואילו ההתקרבות הזמנית בין השתיים היתה בבחינת חידוש, שאינו מלמד דבר על שינוי במגמה ההיסטורית.

ולבסוף, אם נתייחס לדוגמה נוספת מהעת האחרונה, הרי הסיבות לפלישת עיראק לכווית – שהפתיעה את מרבית החוקרים – לא נבעו רק מאישיותו של צדאם חוסין וממדיניותו. גורמים גיאוגרפיים (מוצא נוח למפרץ הפרסי) וגורמים כלכליים (נפט) עמדו בבסיסה של הדרשה העיראקית לכווית מאז הקמת עיראק בשנת 1921. ניתוח הגורמים הקבועים האלה במדיניות עיראק, במקביל לניתוח אופיו של נשיאה הנוכחי ושל מדיניותו עשויים היו לסייע לחזות את הכוונה העיראקית לפלוש לכווית. איתור העיתוי המדויק לפלישה נשאר פועל יוצא של הכיסוי האיסופי באותה עת.

חשיבות הניתוח ההיסטורי ארוך-הטווח אינה צריכה להיות מוטלת בספק; לא צריך להיות ספק, כי הניתוח הזה הנו חלק אינטגרלי מעבודת המחקר של המודיעין, וזאת מתוך הנחה (שאני שותף לה), שהוא מקבל מספיק מידע על מנת לאפשר לו ניתוח לעומק. מאידך גיסא, אורי ניר במאמרו הציע חלופה אחרת: לדעתו, העיתונות מסוגלת לקרוא טוב יותר את האירועים בשטח משום: (1) גישתה הנוחה למקורות המידע; (2) איתנותה בתפיסות ממסדיות ("קונצפציה"); (3) סקרנות בסיסית

הלאומית למחקר תהליכי יסוד בחברה הפלסטינית, הרי האינתיפדה הנה דוגמה ברורה ויוצאת-דופן לחשיבות הרבה של ניתוח תהליכים חברתיים ותהליכים כלכליים להבנת תופעות פוליטיות ולחזיון. ככל מהפכה, התקוממות או מרד, לא ניתן לנתח את האינתיפדה מבלי לחקור את השפעת תנאי החיים הקשים במחנות הפליטים, את ההשפלה, את הקיפוח, את התסכול ואת האפליה, שהיו מנת חלקם של הפלסטינים ב"שטחים" במהלך שני העשורים האחרונים. ניתוח של התהליכים האלה היה מלמד, כי פרוץ האינתיפדה בדצמבר 1987 לא היה ביטוי לאזלת-יד של צה"ל בדיכוי ההפגנות, שפרצו בעזה (כפי שטוענים עדיין כמה פוליטיקאים), אלא פועל יוצא משורה ארוכה של תהליכים, שפעלו בשטח מאז 1967, ובמיוחד מאז מלחמת לבנון בשנת 1982. אין ספק, לא ניתן היה לחזות את עיתוי האינתיפדה; במובנים רבים הפלסטינים עצמם (לא כל שכן אש"ף) הופתעו מעיתותיה ומהיקפה. אולם, איתור התהליכים, שהובילו לאינתיפדה – כפי שעשה חלקית מירון בנבנישתי, כאשר דיבר על "גיאוגרפיה של פחד" ועל תחושות הניכור של האוכלוסייה המקומית הפלסטינית¹ – היה מוביל להבנה טובה יותר של ההתרחשויות ב"שטחים".

האינתיפדה הנה דוגמה טובה לחשיבות של ניתוח תהליכי היסוד בעולם הערבי, אך אינה דוגמה יחידה. גם כאשר אירועים מוגבלים לתחום המדיני בלבד, הרי הקניית פרספקטיווה היסטורית עשויה להאיר את הסוגיה באור שונה לחלוטין; כך, למשל, הקמת המועצה לשיתוף פעולה ערבי בפברואר 1989 (בין מצרים, בין עיראק, בין ירדן ובין צפון תימן) נתפסה כצעד טבעי של המחנה "המתון" בעולם הערבי. מאידך

הקיימת, לשינויים עתיים בה ולעדכונה, הרי בתחום המדיני המחקר זה לוקה בחסר. התשתית בתחום הזה הנם תהליכים ארוכי-טווח (או בהגדרה אחרת, "תהליכי יסוד"), שהנם הבסיס לאירועים, המתרחשים בטווח הזמן הקצר. בפילוסופיה של ההיסטוריה מוכרים שלושה סוגים של גורמים סיבתיים לאירועים היסטוריים: תנאים מוקדמים (תהליכים ארוכי-טווח); גורמים תורמים (Accelerators), משברים או אירועים חברתיים רחבי-היקף וסיבות מידיות (Triggers), החלטות ומעשים של ממשלות ושל יחידים. מכאן עולה אפוא כי שני המאפיינים הראשונים (ובוודאי הראשון) בתחום המדיני אינם זוכים לטיפול יסודי של מערכת המחקר במודיעין.

הזנחת המחקר בתחומים האלה עלולה לפגוע בכושר המודיעיני לחזות אירועים, הקשורים לתהליכים כאלה, או נובעים מהם. "הקושי הגדול בעבודת המודיעין", כתב אלוף (מיל) אביעזר יערי, "היא לאתר את התקרבותן של נקודות-השבר ואת התפניות, המחוללות תהליכים חדשים".² כיצד אפוא ניתן לאתר, או לחזות, את הסימנים לשינוי כאשר אין מכירים די את העבר ואת תהליכי היסוד, המעצבים את ההווה? אלוף (מיל) יהושפט הרכבי אף הרחיק לכת (לטעמי), כאשר קבע, כי התפקיד העיקרי של מערכת המודיעין הוא "הבנה", ולא "התרעה"; האחרונה כבר תגיע עם הראשונה, אך את הראשונה צריך להשיג באמצעות מחקר לעומק. במלים אחרות, אם יורשה לי להשתמש במונחים ממקום אחר, "התרעה קונקרטי" תושג רק אם תהיה "התרעה מצטברת", וזאת באמצעות מחקר בסיסי של תהליכי היסוד ושל כיווני התפתחותם.³

ניתוח תהליכי היסוד

מבלי להיכנס למחלוקת בדבר האחריות

השטח האפור

(המשך מעמוד 51)

ורגישות אנושית (התכונות הללו, אני מקווה, אינן מייחדות רק אנשי עיתונות). חלופה זו, להערכתי, אינה מעשית כל-עיקר מכמה טעמים: ראשית, גישת העיתונאי למקורות המידע אינה תמיד בבחינת יתרון, ופעמים רבות היא אף בגדר חיסרון; נגישות זו חושפת את העיתונאי למידע מסוים, לעתים אינטרסנטי, שאינו מלמד בהכרח על התמונה הכללית, ולעתים אף מעוותת אותה. שנית, העיתונאי מעורב אישית בתוך האירועים ובקרב הנפשות הפועלות, וזה עלול להביא ליתר-הזדהות עם מושא המחקר (אמפתיקה), שתפגע באובייקטיביות המחקרית (עד כמה שניתן להגיע למידה כזו בחקר ההיסטוריה). שלישית, מהגדרת עיסוקם, מרבית העיתונאים (והכללה זו ודאי אינה עושה חסד עם כמה מהם) – מחפשים אחר ידיעות בעלות אופי חדשותי ("סקופ"), ואינם עוסקים בתהליכים ארוכי-טווח, אשר ספק אם יעניינו את הקורא (או את העורך).

החוקר ואיש האקדמיה

חלופה טובה יותר לפתרון הבעיה הנה להסתייע באנשי אקדמיה. מבחינות רבות רחוק איש האקדמיה מאיש המחקר המודיעיני: בעוד הראשון מבקש, בדרך כלל, להבהיר את הסיבות לדבר-מה, שנעשה כבר, ותוצאתו ידועה; הרי האחר מחפש את הסיבות לדבר-מה, שיארע בעתיד, ותוצאתו היא בגדר ניחוש בלבד. עם זאת, יש לאיש האקדמיה כמה יתרונות בתחום המחקר המודיעיני. אמנם, בדרך כלל, אין הוא מקורב למקורות המידע (דבר, שחשיבותו, כאמור, מוטלת בספק), אך ריחוקו עשוי לאפשר מידה רבה יותר של אובייקטיביות מדעית. שנית, מתוקף התמחותו רבת-השנים, איש האקדמיה יכול למקם את האירועים ברצף היסטורי רחב יותר, ובכך להעניק לדיון עומק ופרספקטיבה היסטוריים. שלישית, יש בידו כלים אקדמיים שונים, הקלוחים ממדעי המדינה, או מהיסטוריה, ומסייעים לו

להעריך את האירועים תוך כדי פיתוח גישה ביקורתית. חולשתו העיקרית של איש האקדמיה נעוצה באי-נגישותו למקורות מידע מסווגים, שמהם נהנה איש המחקר המודיעיני.

מרבית אנשי המחקר הנם בוגרי אוניברסיטה בתחומים המתאימים (היסטוריה של המזרח התיכון, ערבית, מדעי המדינה וכו'); ואולם, התמקדותם במה שקרוי "חומר שוטף" אינה מאפשרת, בדרך כלל, להם להתפנות ולהעמיק חקר בשאלות רחבות יותר (או היסטוריות יותר), שנותרו, מטבע הדברים, נחלת האקדמיה. ההצעה, שהחוקרים האלה יתפנו לחקור גם את התהליכים האלה (במקביל לעבודה השוטפת, או בנפרד),¹² בלתי-מעשית לאור מגבלות מערכת המודיעין בכוח-האדם ובתקציב. עולה אפוא כי שיתוף-פעולה בין איש המחקר המודיעיני לבין איש האקדמיה רצוי, ואולי אף הכרחי; בעוד האחד עשוי לתרום הבנה וידע לגבי אירועים קצרי-טווח, האחר יכול לתרום מניסיונו לגבי הבנת תהליכים היסטוריים ארוכי-טווח. יש לשער, כי שיתוף פעולה כזה יצמצם במידה מסוימת את "השטח האפור", שאינו מכוסה כיום על-ידי המחקר המדיני.

אף שהרעיון להפקיע את המחקר המודיעיני המדיני מידי אמ"ן עשוי להניב תועלת, הרי שאינו נראה מעשי בנסיבות הנוכחיות ובתנאים הקיימים. רעיון מעשי יותר יהיה למסד את שיתוף הפעולה בין מערכת המחקר המודיעיני לבין אנשי אקדמיה (כאזרחים, ולא במסגרת שירות מילואים בלבד) – כפי שנעשה עד כה חלקית ואופן בלתי-מספק. החוקרים האלה לא יתמקדו בעיבוד "החומר השוטף", אלא במחקר תהליכים, הנובעים מהאירועים השוטפים. האירועים בטווח הזמן הקצר יעניינו אותם אך במידה שיתרמו להבנת מגמות היסטוריות רחבות יותר. הניסיון לעקוב אחר המגמות הללו יביא בהכרח לחקר היבטים נוספים של הסוגיה הנדונה. "מבקש אתה להבין את העבר, ו'הערכה' נסובה, בעיקר, על העבר," כתב יצחק אורון; ואולם, הוא הוסיף, "אם יעלה בידך להבין את העבר אל-נכון, ממילא יפתח לך אשנב הבנה לעתיד."¹³ שילוב של אנשי אקדמיה במערך המחקר המודיעיני יאפשר, ללא ספק, הבנה טובה יותר של העבר, וזו – כך יש לקוות – תאפשר חיזוי טוב יותר של אירועים בעתיד, אשר ניצניהם מצויים ב"שטח האפור" של המחקר המודיעיני.

הערות

1. פוליביס, מתוך בזיל ה', לידל הארט, מדוע איננו לומדים מן ההיסטוריה, תל-אביב, מערכות, 1985, ע' 18.
2. אורי ניר, "הכתובות על הקיר", חמ"נית 15.
3. עמוס גלבוש, "הכבוד למלה הכתובה", חמ"נית 14.
4. אלעזר וינריב, חשיבה היסטורית: פרקים בפילוסופיה של ההיסטוריה, תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 1987, ע' 127.
5. אביעזר יערי, "הערכת מודיעין בתנאים הייחודיים של מדינת ישראל", מודיעין ובטחון לאומי, תל-אביב, מערכות, 1987, ע' 219.
6. בעניין הזה, ראו את מאמרו של יצחק אורון, "מחקר מודיעין – הדגשים אישיים", מודיעין ובטחון לאומי, ע' 297.
7. יהושפט הרבני, "קשיים בלימוד עמי זרים", מודיעין ובטחון לאומי, ע' 275.
8. המונח "התרעה קונקרטיית" נלקח ממאמרו של אביעזר יערי, מודיעין ובטחון לאומי, ע' 215; המונח "התרעה מצטברת" נלקח ממאמרו של יצחק אורון, מודיעין ובטחון לאומי, ע' 291.
9. יערי, דרך אגב, מכנה את העניין השני "התרעה בממד האסטרטגי", ואילו אורון מכנה את הראשון "התרעת פתע", אם כי מדגיש, שהמונח מאולתר, וניתן לשפרו.
9. אריה שלום, האינתיפדה: הסיבות, המאפיינים וההשלכות, תל-אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים, 1990.
10. מירון בנבנישתי, הקלע והאלה, ירושלים, כתר, 1988. אני מתייחס לקטעים מסוימים, שפורסמו עוד לפני פרוץ האינתיפדה.
11. הרבני, "קשיים בלימוד עמים זרים", מודיעין ובטחון לאומי, עמ' 274-275.
12. כהמלצת אורון, מודיעין ובטחון לאומי, ע' 297.
13. אורון, מודיעין ובטחון לאומי, ע' 305.